

Investigation of Saadi's Bostan Based on Bandura's Observational Learning Theory

Hadi Yousefi*¹, Maryam Mehdi Araghi², Mohammad Aref Mohammadi³

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۲۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۲۵

Accepted Date: 2022/12/12

Received Date: 2022/05/15

Abstract:

Learning is one of the valuable aspects and existential ability of creatures in general and humans in particular. And we can boldly say that most human behaviors are the result of learning. Basically, learning in general is a transformative activity that prepares people to deal with animal life, from the conditioned reflexes of lower animals to the complex cognitive processes of human beings (Parsa, 2012:16). One of the principles and duties that literature has always assumed for itself in interacting with society is learning and teaching. And in this matter, it has gone so far that in the division of literary types, a part of literature has been dedicated to didactic literature. It goes without saying that the feeling of the duty of literature towards education, teaching and learning on the one hand and the view of educational sciences with a scientific approach to the subject of learning on the other hand has created an unbreakable link between the two fields of literature and educational sciences. And has provided; the context of the emergence of educational and psychological criticism as one of the effective approaches in the field of literary studies - which goes beyond traditional criticism and reveals the extra textual positions and the role of the creator of the text and other people who are connected with the text and its creator.

One of the prominent poets in the field of Persian educational literature is Saadi Shirazi, who has always tried to teach different fields, especially individual and social ethics, and his two precious works, Golestan and Bostan, have been specifically dedicated to this matter. Saadi is not only a judge of moral and ruling points, but also tried to show solutions. By providing practical solutions to improve human behavior and relationships, he is the answer to many mental and psychological problems and conflicts of the people of that time and even now

1. Assistant Professor in Persian Language and literature, Payam Noor University, Tehran, Iran.

*Corresponding Author:

Email: hyousefi55@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor in Persian Language and literature, Payam Noor University, Tehran, Iran.

3. Master's degree in Persian language and literature, Payam Noor University, Tehran, Iran.

(Sadeghzadeh & Dehghan Banadaki, 2017:109). The fusion of Saadi's educational views with moral issues makes it possible that a text like Bostan, with its moral-mystical nature, is also prone to educational-literary explorations with a unified view, including the matter of learning, which Saadi seems to be well-versed with learning and style. The practical applications of its criteria - of course not with today's terminology - have been familiar and although each of the learning theories may be fruitful in some way in the study of Bostan. But the examination of the mentioned work shows its affinity and closeness with Bandura's views on observational learning, which lists the four stages of the learning process (attention, memorization, recreation and motivation) as the four main pillars of the observational learning model (Saif, 2022:168-171).

Bandura's observational learning, as mentioned, has four stages: 1-attention (extracting the required information related to the pattern) 2-memorization (the ability of the observer to retain and encode the observed information) 3-production or reproduction (transforming what has been learned) to performance) 4- perception (providing reinforcement to transform learning into performance). Also, Bandura believes that learning based on observational learning happens in three ways and for that he defines three basic models of observational learning: 1. live model, which requires displaying or performing a behavior by a real person. 2. Verbal educational model, which requires describing and explaining a behavior. 3. Symbolic model, which involves the depicted behavior of real or fictional characters in books, movies, television shows, or online media. (Bandura, 1977:45).

Two important questions that this article seeks to answer are: 1. how are the learning approaches used by Saadi in Bostan compatible with Bandura's theory of observational learning? 2. Among Bandura's three models (living, educational and symbolic), which models have been used in observational learning in Bostan?

The research method of this research is based on an integrated-interdisciplinary approach and by using educational, discourse and meaning analysis tools and in a descriptive-analytical way in order to adapt the teaching approaches in the kindergarten with the social observational learning criteria of Bandura. The tool of data collection is a flash, and first, by using library resources and using the method of document analysis, the fundamental criteria of Bandura's theory were extracted, and in the next step, the entire text of the statistical community of this research; That is, Bostan Saadi's book was studied by the method of total induction, and the necessary sampling and extraction of examples suitable to the topics of discussion were done, and finally, based on the obtained data, the necessary analysis was done in a comparative manner.

Based on the findings of the research, it is possible to separate and classify the whole approach of Saadi from Bandura's triple models (living, educational and

symbolic) in the form of two models that have been used in the garden: first, the educational model and Second symbolic model. In Bandura's educational model, he describes behaviors and actions that should be modeled and exemplified. In Bostan, Saadi has made good use of this model and has described individual and social behaviors in various formats, including (traveling and observing people's behavior and interacting with them), (narrating and experiencing events) and (Using allegory and equation style), Accuracy in the three mentioned methods guides us to their exact correspondence and connection with the stages of observational learning, i.e. (attention, memorization, re-creation and motivation) - which are among the important principles of learning intended by Bandura. In the symbolic model of Bandura's observational learning theory, which is also used in Bostan and is consistent with the components of observational learning, Saadi has tried to describe individual and typical characters. Indicators for determining a role model, including gender, class, age, social status, and the like, have been well expressed in his educational poems, especially in Bostan. In the process of learning with an observational approach, it is very common to follow the example of famous people who are famous in a certain field and are considered to be charismatic, pioneering, prominent and influential figures in that field. Based on what was discussed in the previous pages, it can be concluded that despite the novelty of observational learning and its scientific and logical explanation in recent years, This method has been paid attention to in teaching educational and moral issues in the past and has been used in a practical and practical way, as in the book of Bostan, Saadi has used these characteristics and criteria. And in the study, it was found that it has a significant agreement with the criteria of Bandura's observational learning theory, And in fact, the secret of the longevity of Saadi and his works should be sought in his practical and desirable ways of expressing concepts and contents and their harmony with the taste of people in different historical periods, including our time.

Keywords: Bandura, Observational Learning, Boostan Saadi, Didactic Literature

بررسی بوستان سعدی براساس نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا

هادی یوسفی^{۱*}، مریم مهدی عراقی^۲، محمدعارف محمدی^۳

چکیده

بیان مسأله: آرای تربیتی سعدی در دو اثر سترگ وی (گلستان و بوستان) نمود پیدا کرده و وی در انتقال پیام تعلیمی خود از رهیافت‌های متعدد تربیتی و تعلیمی بهره برده است.

هدف: نوشتار حاضر در پی آن است بر مبنای نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا کتاب بوستان سعدی را مورد بررسی و مذاقه قرار دهد

روش: این پژوهش با رویکردی تلفیقی-بینارشته‌ای و با به کارگیری ابزارهای تربیتی، گفتمانی و معناکاوی و به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها فیش است و ابتدا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش سندکاوی معیارهای بنیادین نظریه بندورا و مصادیق آن در بوستان سعدی استخراج و سپس تحلیل لازم به صورت تطبیقی انجام شد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که علیرغم اختلاف زمانی اثر سعدی با زمان حاضر نظریه شناختی اجتماعی بندورا و مفاهیم بنیادین آن، بوستان سعدی در انتقال آموزه‌های حکمی-اخلاقی مورد نظر خود به شیوه‌های جدید بسیار نزدیک شده است. سعدی در شیوه یاددهی خود از میان سه مدل (زنده، آموزشی و نمادین) مورد نظر بندورا از (مدل آموزشی) شامل سرمشق‌گیری مبتنی بر سفر و تعامل با مردمان، سرمشق‌گیری مبتنی بر روایت‌پردازی و حکایت‌های اخلاقی و سرمشق‌گیری کلامی مبتنی بر تمثیل و اسلوب معادله و (مدل نمادین) شامل سرمشق‌گیری مبتنی بر الگوی رفتاری شخصیت‌های مشهور (رل مدل‌ها)، سرمشق‌گیری مبتنی بر طبقات و گفتمان‌های جامعه بهره برده است.

واژگان کلیدی: بندورا، یادگیری مشاهده‌ای، بوستان سعدی، ادب تعلیمی

۱. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

*نویسنده مسئول

۲. استادیار، گروه روان‌شناسی دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

۳. کارشناسی‌ارشد، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

یادگیری یکی از وجوه ارزشمند و توانایی وجودی موجودات به‌طور عام و انسان به صورت خاص است و به جرأت می‌توان گفت که بیشتر رفتارهای انسان حاصل یادگیری است، اساساً یادگیری به‌طور کلی فعالیت دگرگون‌ساز است که افراد را برای مقابله با زندگی حیوانی از بازتاب‌های شرطی جانوران پست تا فرایندهای پیچیده‌ی شناختی افراد آدمی آماده می‌کند (Parsa, 2012:16) و بدون اطلاع از برخی اصول اساسی یادگیری، درک رفتار آدمیان یا بسیاری از حیوانات دشوار خواهد بود (Dortaj & Khani, 2019:13) یکی از اصول و وظایفی هم که ادبیات همواره در تعامل با جامعه برای خود مفروض داشته است، اصل آموختن و یاددهی است و در این امر تا آنجا پیش رفته است که در تقسیم‌بندی انواع ادبی بخشی از ادبیات به ادبیات تعلیمی اختصاص پیدا کرده است، البته این دسته‌بندی بدان معنا نیست که سه نوع دیگر ادبیات؛ یعنی ادب حماسی، ادب غنایی و ادب نمایشی از امر تعلیم خالی است و به این اعتبار می‌توان گفت یاددهی امری ساری و جاری در تمام ادبیات جهان و از جمله ادب فارسی است، بررسی آثار شعرا نیز به خوبی نشان دهنده این امر است که شاعران همواره در پیشبرد امر آموزش و یاددهی در زمینه‌های مختلف و بویژه اخلاق تلاشی وافر داشته‌اند. ناگفته پیداست که احساس وظیفه ادبیات نسبت به امر تربیت و یاددهی و یادگیری از یک سو و نگاه علوم تربیتی با رویکرد علمی به موضوع یادگیری از سوی دیگر باعث ایجاد پیوندی ناگسستنی بین دو رشته ادبیات و علوم تربیتی شده است و زمینه پدید آمدن نقدهای تربیتی و روان‌شناختی به‌عنوان یکی از رهیافت‌های کارآمد در حوزه مطالعات ادبی را که از نقد سنتی فراتر رفته و مواضع برون‌متنی و نقش احوال پدیدآورنده‌ی متن و دیگر افرادی که با متن و پدیدآورنده‌ی آن پیوند دارند را آشکار می‌کند فراهم آورده است؛ به‌عبارت‌دیگر پیوند میان این دو حوزه و کاربست مؤلفه‌های تربیتی جهت تحلیل متون ادبی زمینه‌ی تفسیر و تبیین سوبه‌های درون‌متنی و برون‌متنی از معنا و پی بردن به جهان معرفتی و تکنیک‌های زبانی و ادبی کاربردی در آثار شاعران و پدیدآورندگان متون ادبی را فراهم و محقق را قادر می‌سازد که از کارکرد سنتی تحلیل‌های ساختاری فراتر رفته، با ارائه‌ی مدلی کمی- کیفی به کشف و دریافت زمینه‌های روان‌شناختی، اجتماعی، فرهنگی و گفتمانی پیدایش متن دست یابد. همچنین این دست مطالعات خود باعث کشف روابط جدید بین علوم انسانی و بازتاب آن در متون ادبی است. روابطی که دلالت‌های روان‌شناختی، گفتمانی و اجتماعی آن، محقق را از بند پژوهش‌های مروری و به‌کارگیری نظریه‌ای در متنی خاص می‌رهاند و موجبات زایش و بدعت پژوهشی را فراهم می‌کند.

یکی از شاعران برجسته حوزه ادبیات تعلیمی فارسی، سعدی شیرازی است که نام و شعر او نه تنها بر تارک ادبیات فارسی، که بر تارک و سردر سازمان ملل نیز می‌درخشد، کسی که همواره در امر یاددهی حوزه‌های مختلف و بویژه اخلاق فردی و اجتماعی کوشیده و دو اثر گران‌بهای او، یعنی

گلستان و بوستان به‌طور خاص به این امر اختصاص پیدا کرده است. بسامد اندرزها و بار تعلیمی گلستان و بوستان به‌قدری است که وی را معلم اخلاق نام نهاده‌اند. معلم اخلاقی که در اعماق ضمیر شیخ در کنار یک شاعر حساس و شورمند سر می‌کند، منادی اخوت انسانی و مبشر عدالت اجتماعی است و این هر دو را لازمه‌ی درک درست از مفهوم انسانیت می‌داند (Zarin Koob, 2011:113) توجه ویژه سعدی به حوزه‌ی تعلیم و تربیت باعث شده است که او از تکنیک‌های متفاوت زبانی، بلاغی، روایی و معنایی در جهت القای معنا و انتقال پیام تعلیمی خود بهره‌برد و به جرأت می‌توان گفت که در میان شاعران کلاسیک ادبی فارسی کمتر شاعری به اندازه او اشعار تعلیمی سروده است. بیشتر محققان و سعدی‌شناسان بر این باورند که وی دغدغه‌ی جامعه‌ی بشری را داشته و راز بزرگواری و ماندگاری سعدی علاوه بر شیوه‌ی سخن‌سرایی و نویسندگی او، در امتزاج ارزش‌های انسانی و اخلاقی و اجتماعی است (Moradi & et al, 2019:312) شهر آرمانی سعدی و مدینه‌ی فاضله‌ی وی در پرتو ابیات و حکایت‌های حکمی، اخلاقی و عرفانی در بوستان تصویر شده است. بوستان سعدی به‌عنوان یک اثر ادبی، انتقال‌دهنده‌ی الگوهای رفتاری مطلوبی است که موجب می‌شود به‌عنوان اثری اخلاقی مورد توجه قرار گیرد (Fatehizade & et al, 2012:135). اثر مذکور واجد آموزه‌های تربیتی و اخلاقی است که فرد با مطالعه آن قادر خواهد بود رهیافت‌های متفاوت سعدی به مسائل تربیتی را درک کند، توجه و پافشاری سعدی بر این مهم از اختصاص باب هفتم بوستان به تربیت که نمونه‌ای عالی از فرهنگ تربیتی ایرانی اسلامی و به اعتبار سخن برخی محققان از اصولی است که اجداد باستانی ما به آن دست یافته بودند کاملاً مشهود است (Yousefi, 2021:29)، (Sabzianpour, 2011:81). وی در بیان اندیشه‌های خود از زبان تشویق و تهدید بهره می‌گیرد (Zahirinav & Pak-mehr, 2007:97). شایان ذکر است که با توجه به شناخت سعدی از کارکرد داستان، وی در انتقال مفاهیم اخلاقی و حکمی غالباً از عنصر روایت بهره می‌برد و در حکایت‌هایش تلاش می‌کند با القای گفتمانی مثبت و پسندیده مخاطب را به پذیرش نکات اخلاقی دعوت کند و برای دستیابی به این هدف علاوه بر تکنیک روایت، از وجوه متفاوت فعلی در سخن بهره می‌برد، در بوستان وجهیت گفتمان راوی مثبت است و این نکته از طریق بازنگری درون‌مایه‌ی گزاره‌های راوی (امری، نهی‌ای، تعمیم‌دهنده و بیانگر عقیده) ثابت شده است (Sharifiyan & hoseni, 2019:137). همچنین سعدی با عنایت به ماهیت ارتباطی مقوله‌ی تربیت، در انتقال مفاهیم و مقاصد خود از ظرفیت‌های غیرکلامی نیز استفاده می‌کند، او به زبان فقط در حدّ واژگان ننگریسته و درکی ظریف و ژرف از این ارتباط دارد (Nikdareasl & ahmadianipai, 2016:206). وی در پایان هر حکایت تعلیمی، نتایج مثبت مبتنی بر پاداش را به پذیرنده‌ی پیام تعلیمی نسبت می‌دهد و گزاره‌هایی تنبیهی و منفی را به شخصیت یا فرد تخطی‌کننده از امور اخلاقی، تا مخاطب و خواننده شعر را نسبت به پذیرش نکات اخلاقی ترغیب کند (Mohammadi Kalesar & Abdali, 2016:134). از نظر گفتمانی نیز بیشتر گفتمان‌های برجسته

اجتماعی در بوستان با تنوعی خاص حضور دارند. گفتمان‌هایی که شخصیت‌هایی چون پادشاه، حاکم، قاضی، بازرگان، استاد، معلم، عالم دینی و مانند آن، به‌عنوان نمایندگان طبقات اجتماعی با نسبت‌های متفاوت دسترسی به نهادهای قدرت را در قالب حکایت‌های اندرزی و اخلاقی به تصویر کشیده است. همچنین از نظر مشاغل اجتماعی نیز مشاغلی و مراتبی چون بازرگان، پیشه‌ور، آهنگر، بزاز، شیخ، سالک، درویش و مانند آن در تعامل و کنش با یکدیگر روایت‌هایی را در آثار سعدی شکل داده‌اند. برشماری و تمییز هر یک از این گفتمان‌ها، و جایگاهی که در روایت‌ها اشغال کرده و نقش‌هایی که ایفا می‌کنند امکان دستیابی به برخی نتایج حاصل از خوانش‌های گفتمانی را فراهم می‌سازد. تعامل سعدی با مردمانی که هر یک به سهم خود، یکی از این گفتمان‌ها را نمایندگی می‌کنند سبب شده تا شاعر درک عمیق و دقیقی از این گفتمان‌های متفاوت داشته باشد. دائماً افعال و خلیقات و آداب و رسوم آن‌ها را مورد مشاهده و مطالعه قرار می‌داد/ که این امر باعث شده تا بعضی اندیشه‌های عمومی خودبه‌خود در ذهن او ایجاد شود. که بیش از هر چیز جنبه‌ی عملی داشته و سعی می‌کرده با نقد و تحلیل مسایل موجود در جامعه، آداب و قواعد بهتری را پیشنهاد نماید (Massey, 1991:167). به‌طور کلی بوستان سعدی کتابی است برای انسان‌ها آن‌گونه که باید رفتار کنند نه آن‌گونه که رفتار می‌کنند. وی استعداد و نبوغ ادبی و هنری خود را برای بیان تعهدات اجتماعی خود به خدمت گرفته و در پی آموزش مفاهیم اخلاقی به انسان‌ها تا رسیدن به کمال انسانی است (Azizi & et al, 2020:81). حال با عنایت به موارد مطرح شده این مسأله به خوبی قابل درک خواهد بود که چگونه گذشت روزگار نتوانسته است در محبوبیت سعدی مؤثر بوده، باعث شود که آثار او از اذهان پاک و به‌بوته فراموشی سپرده شود. نکته این موضوع را علاوه بر زیبایی‌های ادبی - که همچون یک اثر هنری تأمین‌کننده اصل لذت در وجود آدمی است باید در توانایی انطباق آثار و مفاهیم مطرح در آن با مقتضیات روزگار جستجو کرد، سعدی تنها آمر به نکات اخلاقی و حکمی نیست، بلکه کوشیده است راهکارها را نیز نشان دهد. او « با ارائه راهکارهای عملی برای بهبود رفتار و روابط انسانی، پاسخگوی بسیاری از معضلات و تعارضات روحی و روانی افراد جامعه آن زمان و حتی اکنون است (Sadeghzadeh & Dehghan Banadaki, 2017:109). شناخت جهان فکری سعدی ابعاد متفاوت و متنوعی دارد، اما درک و دریافت جهان‌بینی تربیتی سعدی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا سعدی در حوزه‌ی تربیت و تئوری‌های تربیتی از چهره‌های شاخص به‌شمار می‌آید، آثار پدید آمده در باب آرای تربیتی او به خوبی مبین این موضوع است. اصل یادگیری هم از مسائل مهم تربیتی است که اندیشمندان فراوانی در مورد آن و روش‌های ارتقای آن اظهار نظر کرده‌اند. یادگیری مشاهده‌ای یکی از شیوه‌های مهم و نوین و تئوری‌های شاخص در عرصه یادگیری است که با نام آلبرت بندورا عجین شده است. آمیختگی آرای تربیتی سعدی با مسایل اخلاقی این امکان را فراهم می‌سازد که متنی چون بوستان با ماهیت اخلاقی - عرفانی‌اش مستعد کاوش‌های تربیتی - ادبی با نگاه تلفیقی باشد، از جمله امری

یادگیری که به نظر می‌رسد سعدی به خوبی با یادگیری و شیوه‌های کاربردی معیارهای آن - البته نه با اصطلاحات امروزی - آشنا بوده است و اگرچه هر یک از نظریه‌های یادگیری شاید به نوعی بتواند در بررسی بوستان متمر ثمر باشد، اما بررسی اثر مذکور نشان دهنده قرابت و نزدیکی بیشتر آن با آراء یادگیری مشاهده‌ای بندورا است از این رو پژوهش حاضر سعی می‌کند که ابتدا با تعریف مختصری درباره‌ی یادگیری و تطور این مبحث تا دوران بندورا، مبحث یادگیری مشاهده‌ای و تئوری اجتماعی - شناختی بندورا در باب یادگیری و چهار عنصر بنیادین آن، یعنی مراحل توجه، یادداری، بازآفرینی و انگیزش و سه مدلی که به نظر بندورا یادگیری مبتنی بر مشاهده از طریق آن اتفاق می‌افتد یعنی: ۱. مدل زنده، که مستلزم به نمایش گذاشتن یا انجام یک رفتار توسط فردی واقعی است. ۲. مدل آموزشی کلامی، که مستلزم توصیف و توضیح یک رفتار است. ۳. مدل نمادین، که مستلزم رفتار نشان داده شده شخصیت‌های واقعی یا ساختگی در کتاب‌ها، فیلم‌ها، برنامه‌های تلویزیونی یا رسانه‌های بر خط است (Bandura, 1977:45). را تبیین و برای هر یک از عناصر مذکور نمونه‌هایی به‌عنوان مصداق از بوستان سعدی انتخاب و ارائه نماید. شایان ذکر است که با عنایت به وجود زیرمجموعه‌هایی برای هر یک از چهار عنصر مذکور، سعی نگارندگان بر آن بوده است که با استفاده از شیوه‌های متناسب ابعاد موضوع مورد بحث قرار گیرد. بررسی بوستان بیانگر این مطلب است که سعدی از میان انواع شیوه‌های یادگیری توجه ویژه‌ای به مشاهده و سرمشق‌گیری داشته و از انواع آن در بوستان استفاده کرده است از جمله: سرمشق‌گیری مبتنی بر سفر و تعامل با مردمان، سرمشق‌گیری مبتنی بر الگوی رفتاری شخصیت‌های مشهور (زل مدل‌ها)، سرمشق‌گیری مبتنی بر طبقات و گفتمان‌های جامعه، سرمشق‌گیری کلامی مبتنی بر تمثیل و اسلوب معادله و سرمشق‌گیری مبتنی بر روایت‌پردازی و حکایت‌های اخلاقی که این سرمشق‌گیری‌ها خود در دو مدل از سه مدل مورد نظر بندورا در بوستان ارائه شده است و نکته قابل توجه این که با وجود بهره‌گیری سعدی از این معیارها، که با نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا انطباق فراوانی دارد تاکنون پژوهش مستقلی در خصوص بوستان سعدی و آرای تربیتی سعدی در باب یادگیری مشاهده‌ای صورت نگرفته است و از این منظر پژوهش حاضر می‌تواند در نوع خود نو، بایسته و درخور باشد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

نظریه‌پردازان متعددی بر مبنای دو دیدگاه رفتارگرایی (Behaviorism) و شناخت‌گرایی (Cognitivism) به تعریف مفهوم یادگیری (Learning) پرداخته‌اند. بر این اساس، تعریف‌های متعددی در خصوص این مفهوم در دست است. تعریف رفتارگرایان نقش عوامل بیرونی و محیطی را به شکل برجسته‌تری در یادگیری دخیل می‌دانند اما نظریه‌پردازان شناختی با فرض درونی بودن یادگیری معتقدند که یادگیری با توانایی‌هایی در فرد ایجاد می‌شود و ضمن ذخیره شدن در حافظه‌اش در مواقع لازم به کار برده می‌شود. بر این اساس، فرایند یادگیری در دیدگاه شناختی بیشتر بر خود فرد و

توانایی فردی استوار است. با توجه به گستردگی معنایی و تنوع تعاریف در خصوص یادگیری (Saif, 2022:28) به ذکر برجسته‌ترین تعریف این مفهوم بسنده می‌شود معروف‌ترین تعریف یادگیری عبارت است از فرایند ایجاد تغییر نسبتاً پایدار در رفتار یا توان رفتاری که حاصل تجربه است (Elson & Harganhan, 2020:38). نظریه یادگیری مشاهده‌ای آلبرت بندورا نظریه پرداز کانادایی، از جمله نظریه‌های تلفیقی با گرایش به رویکرد شناختی در خصوص یادگیری به شمار می‌آید. از نظر تطوری مبحث یادگیری مشاهده‌ای ریشه در آرای فلاسفه یونان از جمله افلاطون و ارسطو دارد (2011:91, Saeif & Kianersi). آلبرت بندورا با طرح نظریه یادگیری مشاهده‌ای، تقلید را فعلی ارادی دانست و برای نخستین بار تمایز میان یادگیری مشاهده‌ای و تقلید را نشان داد. نظریه‌ی وی به نظریه‌ی سرمشق‌گیری و یادگیری مشاهده‌ای نیز تعبیر شده است (Poladi Raishahri, et al, 2019:239) چرا که به‌زعم وی بخش گسترده‌ای از یادگیری‌های فرد از طریق مشاهده، سرمشق‌گیری (الگوبرداری) و مشاهده رخ می‌دهد. به گفته‌ی وی یادگیری مشاهده‌ای به تقلید صرف تقلیل نمی‌یابد و فرد در فرایند یادگیری، رفتارهای الگو یا سرمشق را پردازش می‌کند و ممکن است رفتاری را مشاهده کند اما پس از پردازش کردن رفتار مذکور، از آن تقلید نکند یا نکند. این یک فعل اختیاری است. در اولین تحقیق بندورا و والترز^۱ (۱۹۵۲) در زمینه علل خانوادگی پرخاشگری، بر اهمیت یادگیری از طریق مشاهده رفتار دیگران تأکید شده است. از آن به بعد، بندورا یادگیری مشاهده‌ای را مهم‌ترین عامل رشد و یادگیری به حساب آورد (Kadivar, 2019:128). زیرا عمده رفتارهای آدمی با مشاهده از طریق مدل‌سازی آموخته می‌شود، از مشاهده دیگران، فرد در مورد نحوه انجام رفتارهای جدید ایده‌ای کسب می‌کند و در موقعیت‌های بعد، از این اطلاعات رمزگذاری شده به‌عنوان راهنمای عمل بهره می‌برد. در نتیجه می‌تواند پیش از اقدام به رفتار، حداقل به تقریب نحوه عمل را از نمونه‌های آن بیاموزد و از خطاهای غیرضروری پیشگیری کند (Bandura, 1977:35).

البته این نظریه شباهت‌هایی با مکتب رفتاری هم دارد از جمله کاربرد مفاهیم تشبیه و تشویق همچنین تأثیر عوامل محیطی بر یادگیری، مربوط به دیدگاه رفتاری است که در دیدگاه بندورا نیز مطرح می‌شود. اما «در دیدگاه بندورا علاوه بر عوامل محیطی، عوامل فردی و شناختی نیز در کنترل رفتار و فرایند یادگیری فرد مؤثر هستند» (kadivar, 2019:166). اگرچه بندورا بخش وسیعی از فرایند یادگیری را به محیط و الگوهای پیرامون فرد ارجاع می‌دهد اما اعتقادی به تأثیرگذاری تک‌بعدی محیط بر فرد ندارد و با طرح کردن مبحث موجبیت دوگانه (Reciprocal Determinism) به‌هم‌پیوستگی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری محیط و فرد را در فرایند یادگیری امری ناگزیر می‌داند. این بدان معناست که بندورا در فرایند یادگیری، تأثیرگذاری و تأثیرپذیری فرد و محیط را دو سویه دانسته تعامل، تقابل و تناظر میان این دو عامل سبب حصول یادگیری می‌شود. بنابراین در آرای شناختی-

1. Bandura and Walters

اجتماعی بندورا تأثیرگذاری و تأثیرپذیری عوامل فردی و عوامل محیطی هر دو، در فرایند یادگیری اهمیت دارند.

سرمشق‌گیری یا همان یادگیری مشاهده‌ای از عوامل برجسته جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری است. جامعه‌پذیری نوعی فرآیند کنش متقابل اجتماعی است که در آن، فرد هنجارها، ارزش‌ها و دیگر عناصر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی موجود در گروه یا محیط پیرامون خود را فرا می‌گیرد، آن را درونی و با شخصیت خود یگانه می‌کند (Gale & Elmi, 2020:105) فرآیندی که فرد در طی آن ویژگی‌هایی را کسب می‌کند که با آن شایستگی عضویت در آن جامعه را به دست می‌آورد (Scruton, 2007:649).

نظریه پردازان یادگیری اجتماعی نشان دادند که رفتارهای جامعه‌پسند مانند مشارکت، یاری کردن، همکاری، نوع‌دوستی و توجه آن‌ها به احساسات دیگران می‌تواند از طریق قرار گرفتن در معرض الگوهای مناسب، تحت تأثیر قرار گیرد (Carin, 2019:266). به علاوه این روش، دیگر مهارت‌های اجتماعی نظیر تعامل اجتماعی، زبان، بازی و انمودی و استفاده از ژست‌ها را افزایش می‌دهد (SiamPour et al, 2013:51). بر طبق نظر براون و برگر^۱ (۲۰۰۲) کودکان ناشنوا و کم‌شنوا می‌توانند بنابر اصل یادگیری مشاهده‌ای با مشاهده فعالیت‌ها و رفتارهای همسالان و برقراری تعامل با آن‌ها مهارت‌های اجتماعی را در عمل تجربه کنند (Ibid: 26). البته اثربخشی چنین روشی در صورتی به اثبات می‌رسد که مهارت یادگرفته شده فقط در درون فرد باقی نماند بلکه به وضعیت‌های گوناگون تعمیم یابد (Ibid: 53) قرآن کریم نیز یادگیری از طریق تقلید و الگوگیری را از راه‌های سازگاری صحیح با محیط می‌داند؛ آنجا که داستان قابیل و عجز و ناتوانی او در پنهان‌سازی جسد برادرش هابیل را مطرح می‌کند. در این ارتباط قرآن می‌فرماید خداوند زاغی را فرستاد تا زمین را بکند و به او نشان دهد که چگونه جسد برادر را در زیر خاک پنهان سازد (مائده: آیه ۳۱).

به‌طور کلی، نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا به‌عنوان یکی از الگوهای مهم روان‌شناسی تربیتی با رویکرد تلفیقی کوشیده است نقش هر دو رویکرد شناختی و رفتاری را در فرایند یادگیری نشان دهد و نظریه اجتماعی-شناختی وی در این راستا، فرایندهای یادگیری را بر پایه الگوی یادگیری مشاهده‌ای بررسی می‌کند. بر اساس بررسی‌های به عمل آمده الگوی یادگیری مشاهده‌ای که متعلق به آرای بندورا است به طرز معناداری سبب افزایش مهارت‌ها و توانایی یادگیری می‌شود (Sedighi et al, 2018:103). در نظریه بندورا سه عامل: شخص (باورها، انتظارات، نگرش‌ها، دانش و راهبرد)، رویدادهای محیطی (فیزیکی و اجتماعی) و رفتارها (عملی و کلامی) بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند که بندورا آن را موجبیت دو جانبه (Reciprocal Determinism) معرفی می‌کند. به اعتقاد وی هر یک از این عوامل سه‌گانه در تعامل، تقابل و تناظر با یکدیگر به صورت متقابل، تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هم‌زمان با

1. Brown and Burger

یکدیگر خواهند داشت. به نظر بندورا فرد نه به وسیله نیروهای محیطی کنترل می‌شود و نه چنان آزاد است که خارج از تأثیر محیط عمل کند. در این دیدگاه رفتار فرد از طریق تعامل او با محیط تبیین می‌شود (Kadivar, 2019:107). بندورا مراحل چهارگانه‌ی فرایند یادگیری (توجه، یادداری، بازآفرینی و انگیزش) را به‌عنوان چهار رکن اصلی الگوی یادگیری مشاهده‌ای برشمرده است (Saif, 2022:171). (168) بر این اساس یادگیری مشاهده‌ای دارای چهار مرحله است: ۱- توجه (استخراج اطلاعات مورد نیاز مربوط به الگو) ۲- یادداری (توانایی مشاهده‌گر برای حفظ و کدبندی اطلاعات مشاهده شده) ۳- تولید یا باز آفرینی (تبدیل آنچه یادگرفته شده به عملکرد) ۴- انگیزش (ارائه تقویت برای تبدیل یادگیری به عملکرد). همچنین بندورا معتقد است که یادگیری مبتنی بر یادگیری مشاهده‌ای از سه طریق اتفاق می‌افتد و برای آن سه مدل پایه از یادگیری مشاهده‌ای را تعریف می‌کند: ۱. مدل زنده، که مستلزم به نمایش گذاشتن یا انجام یک رفتار توسط فردی واقعی است. ۲. مدل آموزشی کلامی، که مستلزم توصیف و توضیح یک رفتار است. ۳. مدل نمادین، که مستلزم رفتار نشان داده شده شخصیت‌های واقعی یا ساختگی در کتاب‌ها، فیلم‌ها، برنامه‌های تلویزیونی یا رسانه‌های بر خط است. (Bandura, 1977:45).

به هر حال در راستای شناسایی و معرفی ابعاد و مؤلفه‌های مؤثر در یادگیری مشاهده‌ای بندورا در بوستان سعدی، تلاش شد تا مجموع مطالعات مرتبط با این حوزه مورد نقد و بررسی قرار بگیرند؛ برخی از منابع که از آن‌ها به‌عنوان پیشینه پژوهش می‌توان نام برد از این قرارند: عزیزی و همکاران (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان نظریه روان‌شناختی هوش هیجانی و مهارت طنز و شوخ‌طبعی در بوستان نشان داده‌اند که سعدی در راستای انتقال پیام خود از مهارت طنز و شوخ‌طبعی همراه با تصویرپردازی عاطفی استفاده کرده است. ترابی و همکاران (۱۳۹۸)، در مطالعه دیگری با عنوان مؤثرترین شیوه‌های جذب مخاطب با محوریت ادب تعلیمی در بوستان و گلستان سعدی با اثرپذیری از قرآن کریم. کوشیده‌اند با تبیین برخی راهکارهای اثرگذاری بر مخاطب، تأثیر فرهنگ قرآنی بر دیدگاه سعدی را در این زمینه بررسی نمایند. علایی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان نقد گلستان از دیدگاه نظریه‌ی شناختی- اجتماعی بندورا، به برشماری عناصر اصلی نظریه بندورا و مصداق‌های آن در متن گلستان پرداخته‌اند. صادق‌زاده و دهقان‌بنادکی (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای با عنوان مؤلفه‌های روان‌شناسی شخصیت بر اساس دیدگاه یونگ در حکایات بوستان سعدی به نقد رفتارهای شخصیت‌های حکایات بوستان بر اساس نظریه‌ی روان‌شناسی یونگ پرداخته و نشان داده‌اند که مؤلفه‌های نوع شخصیتی درون‌گرا بسامد بیشتری دارد، نیکداراصل و احمدیانی‌پی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان تحلیل ارتباطات غیرکلامی در بوستان سعدی به ظرفیت‌های ارتباط غیرکلامی از جمله حالات بدن، حرکت دست‌ها، لباس و جواهرات، هدیه و دارایی‌ها، نگاه کردن و مانند آن در انتقال مقصود و معنای شاعر پرداخته‌اند. همچنین صدیقی (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان بررسی

اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی از طریق یادگیری مشاهده‌ای بندورا بر ارتقاء تئوری ذهن کودکان پیش‌دبستانی دختر و پسر شهر ارومیه، آموزش مهارت‌های اجتماعی از طریق الگوی یادگیری مشاهده‌ای بندورا را موجب افزایش معنادار توانایی نظریه ذهن در کودکان دختر و پسر پیش‌دبستانی دانسته‌اند. فاتحی‌زاده و همکارانش (۱۳۹۱)، در مطالعه‌ای با عنوان تحلیل محتوای مهارت‌های عام زندگی زناشویی و خانوادگی در بوستان سعدی، نشان داده‌اند که در این اثر، سعدی ۳۰۲ مرتبه به مهارت‌های عام زندگی زناشویی و خانوادگی اشاره کرده است. کاویانی (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان بررسی تطبیقی دیدگاه‌های غزالی و بندورا در تربیت اخلاقی، مطالعات اسلام و روان‌شناسی نشان داده است که در برخی از مبانی انسان‌شناختی بین دو دیدگاه، هماهنگی و در برخی موارد اختلاف قطعی وجود دارد. بررسی منابع پیشینه نشان دهنده این موضوع است که تاکنون در مورد بوستان سعدی از منظر یادگیری مشاهده‌ای بندورا پژوهشی جامع انجام نشده است، از این رو نوشتار حاضر در پی آن است ضمن بررسی این موضوع به دو سؤال اساسی در این زمینه پاسخ دهد: ۱. رویکردهای یادگیری مورد استفاده سعدی در بوستان چه همخوانی‌ای با نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا دارد؟ ۲. از میان مدل‌های سه‌گانه بندورا (زنده، آموزشی و نمادین) در یادگیری مشاهده‌ای کدام مدل‌ها در بوستان مورد استفاده قرار گرفته است؟

روش تحقیق

این پژوهش با رویکردی تلفیقی-بینارشته‌ای و با به‌کارگیری ابزارهای تربیتی، گفتمانی و معناکاو و به شیوه توصیفی-تحلیلی در راستای تطبیق رویکردهای یاددهی در بوستان با معیارهای یادگیری مشاهده‌ای اجتماعی بندورا گام برمی‌دارد. ابزار گردآوری داده‌ها فیش است و ابتدا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش سندکاو معیارهای بنیادین نظریه بندورا استخراج شد و در مرحله بعد تمام متن جامعه آماری این تحقیق؛ یعنی کتاب بوستان سعدی به روش استقرای تام، مورد مطالعه قرار گرفت و نمونه‌گیری لازم و استخراج مصداق‌های متناسب با عناوین بحث انجام شد و در نهایت براساس داده‌های به دست آمده تحلیل لازم به صورت تطبیقی انجام گرفت.

یافته‌ها

۱. رویکردهای یادگیری مورد استفاده سعدی در بوستان چه همخوانی‌ای با نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا دارد؟
 ۲. از میان مدل‌های سه‌گانه بندورا (زنده، آموزشی و نمادین) در یادگیری مشاهده‌ای کدام مدل‌ها در بوستان مورد استفاده قرار گرفته است؟
 برای پاسخ به این دو سؤال ابتدا رویکردهای مؤثر در یادگیری از دیدگاه سعدی مورد اشاره قرار گرفته است و در پایان به نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا و همخوانی آن دو اشاره خواهد شد همچنین مدل‌های یادگیری مورد استفاده در بوستان هم مشخص می‌گردد.

یادگیری مبتنی بر مشاهده و الگوبرداری

از جمله رویکردهایی که سعدی در یادگیری بسیار به آن اهمیت داده است یادگیری مبتنی بر مشاهده و الگوبرداری است. در این رویکرد دانش‌اندوزی مبتنی بر تجربه، سرمشق گرفتن و الگوبرداری اهمیت اساسی دارد. سعدی همواره یادگیری با رویکرد مشاهده، تعامل و دیدن را سودمندتر از یادگیری از طریق شنیدن دانسته است:

ز خصمت همانا که نشنیده‌ام نه آخر به چشم خود دیده‌ام؟
کزین زمره‌ی خلق در بارگاه نمی‌باشدت جز در اینان نگاه

(سعدی، ۱۳۸۹: ۴۹)

همچنین در ابیات زیر، شاعر برای بیان وقایع، وصف شخصیت‌ها و امور نادر از تعبیر «ندیدم» بهره برده است. شاعر در محور جانشینی می‌توانست از تعبیری چون «نشندم» یا «نشناختم» استفاده کند. انتخاب تعبیر «ندیدم» در قیاس با دیگر تعبیر، تأییدگر و نشان دهنده اهمیت مشاهده و دیدن نزد سعدی است

ندیدم چنین دیو زیر فلک کزو می‌گریزند چندین مَلک

(همان: ۵۱)

و در بیت زیر نیز شاعر امر به دیدن و نظر کردن را برای اندرزگویی و انتقال پیام اخلاقی خود به کار گرفته است:

نظر کن در احوال زندانیان که ممکن بود بی‌گنه در میان

(همان)

شاعر در جایی دیگر از تعبیر نگاه عاقل اندر سفیه بهره گرفته و تکرار این فعل مؤید توجه سعدی به فعل دیدن و مشاهده است:

نگه کرد رنجیده در من فقیه نگه کردن عالم اندر سفیه

(همان: ۵۸)

سعدی در «گفتار اندر حذر از دشمنی که در طاعت آید» توصیه کرده است که از استخدام سپاهی عاصی پرهیز شود چون کسی که به امیر قبلی خود خیانت کرده و بر وی عاصی شده، بعید نیست در حق تو نیز ناسپاسی کند:

سپاهی که عاصی شود در امیر ورا تا توانی به خدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس تو را هم ندارد ز غدرش هراس

(همان: ۷۷)

شاعر در این نکته‌ی اخلاقی ضرورت هوشیار بودن نسبت به رفتار دیگران هشدار داده و گفته است رفتار فردی سپاهی که بر امیرش عصیان کرده تجربه‌ای باشد تا تو دیگر بار وی را به خدمت نگیری. به عبارتی دیگر عاصی شدن فرد سپاهی در حکم رفتاری است که فرد با مشاهده آن باید نکته حکمی و اخلاقی مربوط به مشاهده خود را یاد بگیرد.

در ابیات زیر نیز سعدی آشکارا از مخاطب می‌خواهد که سرمشق‌گیری از نیک‌مردان روی بیاورد و با مشاهده رفتار آنان، الگو و سرمشق خود را تعریف کند:

ره نیک‌مردان آزاده گیر	چو استاده‌ای دست افتاده گیر
بخشای کآنان که مرد حق‌اند	خریدار دکان بی‌رونق‌ند
جوانمرد اگر راست خواهی ولی است	کرم پیشه شاه مردان علی است

(همان: ۸۳)

سعدی ضرورت الگو گرفتن از رفتار آزادمردان، نیک‌مردان و صاحب‌دلان را گوشزد کرده و از حضرت علی(ع) نیز به‌عنوان الگو و مصداق برجسته‌ی این صفات یاد کرده است.

بررسی انجام شده در بوستان نشان دهنده این موضوع است که از میان سه الگو و مدلی که بندورا برای یادگیری مشاهده‌ای در نظر گرفته است، یعنی، مدل زنده، مدل آموزشی کلامی و مدل نمادین ما بیشتر با دو الگوی آخری سر و کار داریم، سعدی برای یاد دادن و تثبیت یادگیری در مخاطب گاه به توصیف و توضیح یک رفتار و کردار اخلاقی می‌پردازد و از طریق آن ما را با شیوه درست مواجه می‌کند تا آن شیوه عملکرد را یاد بگیریم که همان مدل آموزشی کلامی است و گاهی اوقات هم شخصیت‌های واقعی را در داستان‌های بوستان و رفتار آن را به تصویر می‌کشد که همان مدل نمادین مورد نظر بندورا است. در سطور زیر مطابق آنچه که بیان شد به توضیح و دسته‌بندی انواع یادگیری مشاهده‌ای پرداخته خواهد شد:

۱- نوع اول: مدل آموزشی کلامی :

این مدل در بوستان بیشتر مورد استفاده قرار گرفته و رویکرد سعدی در استفاده از این مدل در سه دسته مجزا به شرح زیر قابل طبقه‌بندی است:

۱-۱- یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر سفر، مشاهده و تعامل با مردمان

شاعر در برخی از اشعار بوستان بر سفر کردن، معاشرت با مردمان و تعامل با افراد اجتماع در سرزمین‌های متفاوت صحه گذاشته است. مخلص کلام در این دست اشعار سعدی، توجه وی به معاشرت با مردمان، الگوبرداری و تأکید بر یادگیری مبتنی بر الگو، سرمشق و تعامل است. در شعر زیر که در بخش «در سبب نظم کتاب» آمده، شاعر به سفرهایش به نقاط مختلف جهان و معاشرت با مردمان مختلف و یادگیری از راه مشاهده اشاره کرده و در نهایت، تأکید می‌کند که بر اساس مشاهدات وی مردمی متواضع‌تر و پاک‌تر از مردمان شیراز ندیده است:

در اقصای عالم بگشتم بسی	به سر بردم ایام با هر کسی
تمتع به هر گوشه‌ای یافتم	ز هر خرمنی ختوشه‌ای یافتم
چو پاکان شیراز خاکی نهاد	ندیدم که رحمت بر این خاک باد

(همان: ۳۷)

سعدی، خداوند جهان‌آفرین را بهترین سرمشق و الگوی تربیتی دانسته، همواره در آموزه‌های اخلاقی خود بر سرمشق‌گیری از خداوند و اوصاف و نشانه‌های خداوندی او، تأکید و با توجه به تأثیر یادگیری مشاهده‌ای به مخاطب توصیه می‌نماید که اگر در سخن شاعر بدی‌ای مشاهده کرد از آن کلام و سخن شاعر الگوبرداری نکند، بلکه به رفتار و خلق خداوند بنگرد و از آن الگوی معنوی بیاموزد:

شنیدم که در روز امید و بیم	بدان را به نیکان ببخشد کریم
تو نیز از بدی بینیم در سخن	به خلق جهان‌آفرین کار کن

(همان)

سعدی در جایی دیگر از اشعار خود بر ضرورت تجربه‌اندوزی، سفر و مشاهده حقایق و وقایع تأکید کرده است:

ز دریای عمان برآمد کسی	سفر کرده هامون و دریا بسی
عرب دیده و ترک و تاجیک و روم	ز هر جنس ز نفس پاکش علوم
جهان گشته و دانش اندوخته	سفر کرده و صحبت آموخته

(همان: ۴۶)

در ابیات فوق که ابیات آغازین حکایت در تدبیر و تأخیر در سیاست است، شاعر بر اهمیت دانش‌اندوزی مبتنی بر مشاهده و تجربه صحه می‌گذارد. این نکته بیانگر توجه سعدی به یادگیری مبتنی بر مشاهده و تجربه است.

همچنین سعدی در نخستین ابیات باب دوم بوستان (در احسان) بر ضرورت توجه به معنا و گذشتن از صورت تأکید می‌کند:

اگر هوشمندی به معنی گرای	که معنی بماند ز صورت بجای
کرا دانش و جود و تقوا نبود	به صورت درش هیچ معنی نبود

(همان: ۷۹)

در این دو بیت، سعدی یادگیری بر مبنای تأمل و تعمق در معنا را مورد توجه قرار داده است. تعمیم دادن این دست اشعار شاعر به نظریه یادگیری مشاهده‌ای و انطباق شاهد‌های شعری با مؤلفه‌های این نظریه، جایز به نظر می‌رسد. شاعر، خواننده شعر و مخاطب را به مشاهده و تعمق در

مشاهده دعوت می‌کند تا به درک درستی از معنا برسد و تنها به صورت اکتفا نکند. در نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا نیز فرد یادگیرنده پس از مشاهده سرمشق و الگوبرداری از آن (توجه) به مرحله یادسپاری می‌رسد و از این نظر کلام سعدی دال بر دعوت مخاطب به تعمق در معنا هم می‌تواند با مرحله توجه و یادداری بندورا در نظریه یادگیری مشاهده‌ای منطبق باشد.

همچنین در «گفتار اندر نواخت ضعیفان» سعدی در پیامی اخلاقی تأکید می‌کند که در مقابل دیدگان یتیمان، بوسه بر فرزند خویش نباید داد چرا که فرزند یتیم با مشاهده‌ی این رفتار اندوهگین می‌شود و غم نداشتن پدر نزد وی تازه می‌گردد:

چو بینی یتیمی سرافکنده پیش مده بوسه بر روی فرزند خویش
یتیم ار بگرید که نازش خرد؟ و گر خشم گیرد که بارش برد

(همان: ۸۰)

این دو بیت، به تأثیر مشاهده در امور تربیتی اشاره دارد.

حکایت ابراهیم علیه‌السلام، مصداقی از یادگیری مشاهده‌ای است. در این داستان، حضرت ابراهیم به دنبال یافتن مهمان است و مهمانی پیر را می‌یابد و به خانه می‌برد. هنگام شام بر سفره حاضر می‌شوند و همه با ذکر نام خدا دست به غذا می‌برند، اما شخص پیر این کار را انجام نمی‌دهد. حضرت ابراهیم وقتی که دلیل را جویا می‌شود، درمی‌یابد که مهمان گبر است و مسلمان نیست:

چو بسم الله آغاز کردند جمع نیامد ز پیرش حدیثی به سمع
چنین گفتش ای پیر دیرینه روز چو پیران نمی‌بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتی روزی خوری که نام خداوند روزی بری؟
بگفتا نگیرم طریقی به دست که نشنیدم از پیر آذرپرست
بدانست پیمبر نیک فال که گبر است پیر تبه بوده حال

(همان: ۸۱)

در این حکایت، شاعر به الگوی رفتاری «بسم‌الله گفتن» پیش از خوردن غذا اشاره و آن را به‌عنوان رفتاری مشاهده‌ای معرفی می‌کند. سعدی در حکایت چنان روایت می‌کند که حضرت ابراهیم از مهمان پیر انتظار بسم الله گفتن در هنگام خوردن غذا را دارد و چون این امر برآورده نمی‌شود، با خود می‌اندیشد که اگر پیر مذکور بسم الله گفتن را قبلاً نیاموخته است، حداقل از مشاهده رفتار دیگران، آن رفتار را بیاموزد و انجام دهد، که اصول اعتقادی فرد مهمان مانع انجام آن می‌شود.

۱-۲- یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر روایت‌پردازی و تجربه‌اندوزی بر اساس رویدادها

یکی از تکنیک‌های سعدی برای انتقال پیام تعلیمی با رویکرد یادگیری مشاهده‌ای، بهره‌گیری از روایت است. شاعر در قالب حکایت‌هایی کوتاه، تجربیات، مشاهدات، گفتگوها و رویدادهایی را روایت

می‌کند که خواننده با خواندن آن به شکل غیرمستقیم، با این مشاهده‌ها پیوند برقرار می‌کند و از آن سرمشق می‌گیرد. به عبارتی دیگر هدف سعدی در این روایت‌ها صرفاً روایت‌پردازی نیست، بلکه حکایت‌ها غالباً کارکرد تعلیمی و ادبی پیدا کرده، ابزار و قالبی در جهت انتقال پیام اخلاقی هستند و در این روایت‌های کوتاه، خواننده به الگوبرداری و سرمشق‌گیری از شخصیت‌ها، رویدادها و گفتگوهای موجود در روایت ترغیب می‌شود.

در نمونه زیر که در باب اول «در معنی شفقت بر حال رعیت» آمده است، شاعر از زبان پادشاه به‌عنوان یکی از شخصیت‌های اصلی و برجسته حکایت‌های بوستان، بر ساده‌زیستی و ضرورت پرهیز از تجمل‌گرایی تأکید می‌کند:

شنیدم که فرماندهی دادگر	قبا داشتی هر دو روی آستر
یکی گفتش ای خسرو نیکروز	ز دیبای چینی قبایی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است	وز این بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می‌ستانم خراج	که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

(همان: ۵۲)

در حکایت عابد و استخوان پوسیده نیز شاعر در چهار بیت رویدادی را روایت کرده است که هدف آن توصیه به مشاهده و عبرت‌آموزی است. سعدی از مخاطب می‌خواهد که ماجرای کله مرده‌ای که زمان حیاتش صاحب کرّ و فرّ بوده و اکنون در خاک خفته و با عابد سخن می‌گوید را سرمشق قرار دهد تا از ولع و حرص و مطامع دنیوی بپرهیزد چون عاقبت کار همه مرگ است:

شنیدم که یک بار در حله‌ای	سخن گفت با عابدی کله‌ای
که من فرّ فرماندهی داشتم	به سر بر کلاه مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق	گرفتم به بازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم	که ناگه بخوردند کرمان سرم

(همان: ۶۲)

همچنین در حکایت شحنه مردم آزار نیز شاعر به ماجرای فرد ستمگری اشاره می‌کند که نگهبان شهر است و مردم همه از وی می‌هراسند. از قضا روزی در چاهی می‌افتد و فریاد برمی‌آورد و درخواست کمک می‌کند، اما کسی او را یاری نمی‌کند؛ چون در زمان قدرت، تخم نامردمی کاشته است و این فرجام نامردمی کردن خود اوست:

گزیری به چاهی درافتاده بود	که از هول او شیر نر ماده بود
بداندیش مردم بجز بد ندید	بیفتاد و عاجز‌تر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت
 تو هرگز رسیدی به فریاد کس
 یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت:
 که می‌خواهی امروز فریادرس
 همه تخم نامردمی کاشتی
 ببین لاجرم بر که برداشتی

(همان: ۶۲)

سعدی در حکایت پادشاه غور-که حکایتی نسبتاً طولانی است- روایتی عینی و مشاهده‌ای را نقل می‌کند. در این حکایت، یکی از پادشاهان غور بر مردم ستم روا می‌دارد و خر آن‌ها را به زور تصاحب و زیر بار گران تلف می‌کند. شبی پس از تعقیب شکار از سپاه جدا می‌شود و به روستایی وارد می‌شود و به خانه مردی تهیدست می‌رود. پسر آن مرد قصد رفتن به شهر و بردن بار با خرش را دارد. مرد فقیر از پسرش می‌خواهد که خر را بزند تا لنگ شود مبادا پادشاه ستمگر فرومایه زشت‌کیش، خر او را به زور تصاحب نماید. پادشاه این همه نفرین و دعای شر را می‌شنود و احوال را می‌بیند. صبح روز بعد، پسر مرد فقیر خر لنگ را به شهر می‌برد و در ده نیز خدم و حشم رد اسب پادشاه را یافته، نزد او می‌آیند. پادشاه از فقیر خشمگین می‌شود و قصد کشتن او می‌کند، اما مرد فقیر، پادشاه را نصیحت می‌کند و به او می‌گوید من در حضور خودت سخنم را گفتم، اما در غیاب، هزاران کس تو را نفرین می‌کنند و ناسزا می‌گویند و کشتن یکی از آن‌ها مشکل تو را حل نمی‌کند. پادشاه به خود می‌آید و از کشتن مرد فقیر صرف‌نظر می‌کند. حکایت با بیت زیر آغاز می‌شود:

شنیدم که از پادشاهان غور
 یکی پادشه خر گرفتی به زور

(همان: ۶۷-۶۹)

سعدی در حکایتی دیگر، ماجرای آب دادن فردی به سگی در بیابان و رستگاری و بخشوده شدن

گناهان او به سبب این نیکی را روایت می‌کند:

یکی در بیابان سگی تشنه یافت
 کله دلو کرد آن پسندیده کیش
 به خدمت میان بست و بازو گشاد
 خبر داد پیغمبر از حال مرد
 برون از رمق در حیاتش نماند
 چو حبل اندر آن بست دستار خویش
 به خدمت میان بست و بازو گشاد
 که داور گناهان از او عفو کرد
 وفا پیش گیر و کرم پیشه کن
 کجا گم شود خیر با نیکمرد؟
 کجا گم شود خیر با نیکمرد؟
 جهانبان در خیر بر کس نبست
 کرم کن چنان کت برآید ز دست

(همان: ۸۵)

شاعر در این حکایت تأکید می‌کند که خداوند نیکی کردن با سگی را نادیده نگرفته و اجر و ثواب آن را محفوظ داشته است، بدیهی است اگر نیکی در حق نیکمردان کنی ثواب و اجر آن محفوظ و

مضاعف خواهد بود. شاعر با نقل این حکایت سعی کرده است پیام حکمی و تعلیمی خود را عینیت بخشد و با مصداق و سرمشق، مخاطب را به یادگیری و پذیرفتن نکته‌ی تربیتی موجود در کلام خود ترغیب کند.

۱-۳- یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر تمثیل و اسلوب معادله

شاعر در برخی از ابیات با بهره‌گیری از اسلوب معادله، مفهوم و مقوله‌ی تربیتی مد نظر خود را مورد تأکید قرار داده است. اسلوب معادله آوردن تمثیل و معنایی متناظر با مصراع اول است که شاعر در جهت تبیین و ایضاح مفهوم و معنای مصراع اول، آن را در مصراع دوم بیت ذکر کرده است. عینی‌سازی معنا و فراهم کردن زمینه‌ی مشاهده، از کارکردهای اصلی اسلوب معادله است. شاعر مصداق، مثال و گزاره‌ای عینی را در مصراع دوم ذکر می‌کند و از رهگذر آن به کلام خود عینیت و ایضاح می‌بخشد. این نکته پیوند آشکاری با یادگیری مشاهده‌ای دارد.

مروت نباشد بر افتاده زور بَرَد مرغ دون دانه از پیش مور

(همان: ۵۲)

در بیت فوق، شاعر از تمثیلی برای انتقال پیام اخلاقی خود بهره می‌برد شاعر قصد دارد مخاطب را از زورگویی و اعمال قدرت بر ضعفا و اشخاص افتاده، برحذر دارد و برای بیان این مفهوم در مصراع دوم زورگویان را به مرغانی پست و دون‌همت که علی‌رغم داشتن توانایی برای یافتن دانه در مکان‌های دیگر، دانه را از موری که محدود و ضعیف‌تر است، می‌ربایند و مانع ارتزاق او می‌شوند، تشبیه می‌کند، و در «حکایت در معنی رحمت با ناتوانان در حال توانایی» با بهره گرفتن از آرایه‌ی اسلوب معادله معنای مورد نظر خود را این گونه بیان کرده است:

گر از نیستی دیگری شد هلاک تو را هست، بط را ز طوفان چه باک؟

(همان: ۵۸)

پیام تعلیمی سعدی در این حکایت آن است که مشکلات انسان‌ها به یکدیگر مربوط است و شایسته نیست اگر فردی در ناز و نعمت زندگی می‌کند، نسبت به مشکلات هموعان خود بی‌تفاوت باشد.

اگر بد کنی چشم نیکی مدار که هرگز نیارد گز انگور بار

(همان: ۶۳)

سعدی در شعر گفتار اندر دفع دشمن به رای و تدبیر، دوست شدن با دشمن دشمنان را خردمندانه برمی‌شمارد و می‌گوید اگر خلاف و اختلاف نظر در میان دشمنان باشد تو از دشمن ایمن می‌گرددی و نیازی به شمشیر و جنگ نخواهد بود:

چو در لشکر دشمن افتد خلاف
تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند
برآساید اندر میان گوسفند

(همان: ۷۶)

شاعر در انتقال این مضمون حکمی، از تمثیل اختلاف میان گرگ‌ها و آسودگی گوسفندان به جهت اختلاف بهره برده و آسایش ناشی از اختلاف دشمنان را با این تمثیل بیان کرده است. شاعر در باب دوم بوستان (در احسان) حکایت زن و مردی را نقل می‌کند که زنبور در خانه آن‌ها لانه کرده است و مرد خانه قصد کندن لانه زنبور را دارد، اما زن از روی دلسوزی مانع وی می‌شود. نهایت داستان هم به نیش زدن زنبورها به زن ختم می‌شود. شاعر برای تبیین پیام اخلاقی عدم مهرورزی در حق ناهلان از تمثیل زیر استفاده می‌کند:

چو گریه نوازی کبوتر برَد
چو فربه کنی گرگ یوسف درَد

(همان: ۹۸)

شاعر با بیان این تمثیل، نشان می‌دهد که فرجام نیکی کردن با بدان، فرومایگان و کسانی که سزاوار نیکی نیستند، مطلوب نیست و به‌طور ضمنی با رویکرد یادگیری مشاهده‌ای به پیام خود عینیت و مصداق بخشیده تا فرد یادگیرنده و مخاطب از پیام حکایت تجربه و دانش بیاندوزد. همچنین در پیام تربیتی دیگری، سعدی بر ضرورت چاره‌اندیشی در برابر مکاید و بدی‌ها تأکید می‌کند و پیشگیری در همان مراحل نخست کار را ارجح می‌داند. وی برای تبیین این آموزه حکمی و اخلاقی از چند تمثیل در ابیات متوالی بهره می‌برد تا پیام را به مثابه پدیده‌ای عینی، محیطی و مشاهده‌ای به مخاطب انتقال دهد:

چه خوش گفت بهرام صحرانشین
چو یکران توسن زدش بر زمین
دگر اسبی از گله باید گرفت
که گر سرکشد باز شاید گرفت
ببند ای پسر دجله در آب کاست
که سودی ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگ خبیث آمدت در کمند
بگش ورنه دل برکن از گوسفند
از ابلیس هرگز نیاید سجود
نه از بدگهر نیکویی در وجود
بداندیش را جاه و فرصت مده
عدو در چه و دیو در شیشه به

(همان: ۹۸)

یافته‌های به دست آمده از مباحث انجام شده در سطور پیشین بیانگر این موضوع است که شیوه‌های سعدی در بیان مسائل با شیوه یادگیری مشاهده‌ای بندورا همخوانی دارد.

۲. نوع دوم: مدل نمادین:

این مدل هم در بوستان به دو شیوه مورد استفاده قرار گرفته است، نخست ذکر نام افراد مشهور (رل مدل‌ها) و دوم ذکر شخصیت‌های نوعی و طبقات اجتماعی که در سطور زیر به شرح آن‌ها و ذکر نمونه خواهیم پرداخت.

۲-۱- یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر ذکر نام افراد مشهور (رل مدل‌ها)

در فرایند یادگیری با رویکرد مشاهده‌ای، سرمشق گرفتن از افراد مشهوری که در حوزه خاصی شهرت دارند و از شخصیت‌های کاریزمایی، پیشگام، برجسته و دارای نقش آن حوزه به شمار می‌آیند بسیار متداول است. این دسته از افراد غالباً دارای مشروعیت، کاریزما یا اقتدار خاصی هستند که آن‌ها را در حوزه مربوطه بی‌همتا می‌کند. ماکس وبر این شکل از اقتدار را کاریزمایی یا فرهی خوانده است. (لیوون ۱۳۹۵: ۲۱۲) این نوع از اقتدار را اقتدار رل مدل یا افراد مشهور می‌نامد.

سعدی با ذکر نمونه و الگوهایی برجسته همچون نام پادشاهان و شخصیت‌های تاریخی، دینی و حماسی، کوشیده است مخاطب را به سرمشق‌گیری و الگوبرداری از این شخصیت‌های مشهور و یادگیری از طریق مشاهده منش و سیرت آنان ترغیب کند. ذکر نام افراد مشهور یکی از رهیافت‌های معرفی الگو و سرمشق است که فرد یادگیرنده را به سرمشق‌گیری از این افراد ترغیب می‌کند. سعدی در ابیات زیر با ذکر نام این گونه شخصیت‌ها به پیام تعلیمی خود اعتبار بخشیده و در جهت اقناع مخاطب برای یادگیری از طریق مشاهده و الگوبرداری کوشیده است:

کس این رسم و ترتیب و آیین ندید	فریدون با آن شکوه این ندید
از آن پیش حق پایگاهش قوی است	که دست ضعیفان به جاهش قوی است

(سعدی، ۱۳۸۹: ۳۸)

در دو بیت فوق نام فریدون به‌عنوان یکی از شاهان صاحب فرّ و دارای اعتبار و مشروعیت، ذکر شده است تا مخاطب در منش و سجایای اخلاقی، از شخصیت مذکور سرمشق گیرد. همچنین در باب اول (در عدل و تدبیر و رای)، شاعر، نکته اخلاقی و تعلیمی خود را با ذکر نام هرمز و انوشیروان به‌عنوان دو شخصیت تاریخی مربوط به گفتمان قدرت (پادشاهان)، کوشیده است نصیحت و اندرز حکیمانه نوشیروان را به‌عنوان الگو و سرمشقی به مخاطب معرفی کند:

شنیدم که در وقت نزع روان	به هرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش	نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس	چو آسایش خویش جویی و بس
نیاید به نزدیک دانا پسند	شبان خفته و گرگ در گوسفند

(همان: ۴۲)

شاعر در شعر «در معنی شفقت بر حال رعیت» نام جمشید را به‌عنوان پادشاه و شخص صاحب نامی جهت سرمشق‌گیری و الگوبرداری ذکر کرده است:

شنیدم که جمشید فرخ سرشت
به سرچشمه‌ای بر به سنگی نبشت
بر این چشمه چون ما بسی دم زدند
برفتند چون چشم بر هم زدند

(همان: ۵۲)

این بیت حامل پیام تعلیمی «بی‌اعتباری دنیا» و فانی بودن هستی مادی است. شاعر در این ابیات با ذکر نام جمشید به سخن خود اقتدار و اعتبار بخشیده است.

در حکایت «شناختن دوست و دشمن» سعدی از نام دارا، به‌عنوان یکی از شخصیت‌های تاریخی و مشهور بهره برده تا پیام تعلیمی خود را انتقال دهد:

شنیدم که دارای فرخ تبار
ز لشکر جدا ماند روز شکار

(همان: ۵۳)

همچنین در شعر زیر، که از بخش «اندر معنی عدل و ظلم و ثمره آن» نقل شده است، شاعر می‌کوشد مخاطب را از ستم و بالیدن به شوکت پادشاهی برحذر دارد. وی بدین منظور به ذکر نام خسروان و پادشاهان عجم می‌پردازد و می‌گوید از تمام آن خسروان که ستم کردند علیرغم داشتن شوکت و سامان پادشاهی، چیزی باقی نمانده است. سعدی با توجه به اهمیت سرمشق‌گیری و تجربه‌اندوزی قصد دارد، مخاطب را از فرجام کار شاهان ستمگر و صاحب شوکت آگاه سازد تا پیام تعلیمی و اخلاقی خود را به وی بیاموزد و او را ترغیب کند تا عاقبت کار گذشتگان را مشاهده نماید و از آن تجربه و عبرت بیاموزد:

خبر داری از خسروان عجم
که کردند به زبردستان ستم؟
نه آن شوکت و پادشایی بماند
نه آن ظلم بر روستایی بماند

(همان: ۵۹)

در ابیات زیر نیز شاعر با ذکر نام شخصیت‌هایی حماسی و تاریخی‌ای همچون فریدون و ضحاک و جم بر بی‌اعتباری جهان فانی و ناپایداری آن صحه می‌گذارد. هدف سعدی از ذکر نام این شخصیت‌ها افراد مشهور و صاحب قدرت آن است مخاطب را به مشاهده زندگی آنان و عبرت‌آموزی از عاقبت و فرجام کار آن‌ها ترغیب نماید تا در کسب امور و مقام دنیوی این همه مشقت را بر خود تحمیل نکنند چرا که عاقبت کار آدمی مرگ است:

مشقت نیرزد جهان داشتن
گرفتن به شمشیر و بگذاشتن
که را دانی از خسروان عجم
ز عهد فریدون و ضحاک و جم

که در تخت و ملکش نیامد زوال؟
که را جاودان ماندن امید ماند

نماند بجز مُلک ایزد تعال
چو کس را نبینی که جاوید ماند؟

(همان: ۵۶)

سعدی در «گفتار اندر بی‌وفایی دنیا» بار دیگر به بی‌اعتباری دنیای فانی و ناپایداری آن اشاره می‌کند از شخصیت حضرت سلیمان برای انتقال این پیام اخلاقی-حکمی بهره می‌برد تا به وسیله این روایت به مخاطب بفهماند که مشاهده سرنوشت حضرت سلیمان خود تذکارتی دقیق در نشان دادن ناپایداری این جهان است:

جهان ای پسر مُلکِ جاوید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام
به آخر ندیدی که بر باد رفت؟
ز دنیا وفاداری امید نیست
سریر سلیمان علیه‌السلام؟
خنک آن که با دانش و داد رفت

(همان: ۶۵)

در حکایت قزل ارسلان نیز شاعر بار دیگر با ذکر نام یکی از پادشاهان (آلپ ارسلان) به پایان یافتن قدرت و مکتت وی و رسیدن قدرت به فرزندش اشاره کرده و از این رهگذر، بر گزاره‌ی حکمی-اخلاقی ناپایداری دنیا و در گردش بودن آن تأکید کرده است:

چو آلپ ارسلان جان به جان‌بخش داد
به تربت سپردندش از تاجگاه
چنین گفت دیوانه‌ای هوشیار
زهی مُلک و دوران سر در نشیب
چنین است گردیدن روزگار
پسر تاج شاهی به سر برنهاد
نه جای نشستن بُد آماجگاه
چو دیدش پسر روز دیگر سوار
پدر رفت و پای پسر در رکیب
سبک سیر و بدعهد و ناپایدار

(همان: ۶۶)

شاعر در حکایت مجنون و صدق محبت او با ذکر نام مجنون به‌عنوان مصداق و سرمشق عاشقان، روایتی کوتاه از گفتگوی فردی با مجنون را نقل می‌کند و در آن به‌طور ضمنی مفهوم عشق واقعی را به مخاطب و خواننده شعر انتقال می‌دهد و با برشماری نام مجنون به‌عنوان نماد و نماینده عشق حقیقی، تلاش می‌کند مخاطب را اقناع سازد تا به سرمشق‌گیری از مجنون در باب عشق روی آورد:

به مجنون کسی گفت کای نیک پی
مگر در سرت شور لیلی نماند
چو بشنید بیچاره بگریست زار
چه بودت که دیگر نیایی به حی
خیالت دگر گشت و میلی نماند؟
که ای خواجه دستم ز دامن بدار

مرا خود دلی دردمند است و ریش	تو نیزم نمک بر جراحت مریش
نه دوری دلیل صبوری بود	که بسیار دوری ضروری بود
بگفت ای وفادار فرخنده خوی	پیامی که داری به لیلی بگوی
بگفتا مبر نام من پیش دوست	که حیف است نام من آن جا که اوست

(همان: ۱۰۸)

همچنین در باب عشق، روایتی دیگر از عشق محمود به ایاز در حکایت سلطان محمود و سیرت ایاز نقل شده است که تعبیری متفاوت از مفهوم مشاهده را می‌توان از آن دریافت کرد. شخصی بر سلطان محمود خرده گرفت که ایاز زیبایی خاصی ندارد که سلطان عاشقش شده است. محمود در پاسخ به رفتار و سیرت زیبای ایاز اشاره می‌کند و پیام تلویحی حکایت آن است که مشاهده رفتار و سیرت افراد اهمیت دارد نه ظواهر و صورت وی:

یکی خرده بر شاه غزنین گرفت	که حسنی ندارد ایاز ای شگفت
گلی را که نه رنگ باشد نه بوی	غریب است سودای بلبل بر اوی
به محمود گفت این حکایت کسی	بپیچید از اندیشه بر خود بسی
که عشق من ای خواجه بر خوی اوست	نه بر قد و بالای نیکوی اوست

(همان: ۱۰۸)

۲-۲- یادگیری مشاهده‌ای مبتنی بر هویت، نام‌دهی و برشماری طبقات اجتماعی

آثار سعدی انعکاس حضور شخصیت‌ها، گروه‌ها و طبقات متفاوتی است که در اجتماع و در زندگی مردمان سرزمینش حضور داشته‌اند. بسیاری از مشاغل، مقامات و مراتب مختلف اجتماعی، دینی و فرهنگی در اشعار وی به‌عنوان شخصیت‌های حکایت ایفای نقش کرده‌اند. وی در برخی از اشعار خود نام‌دهی و برشماری هویت‌های اجتماعی را همچون ابزار در راستای انتقال پیام تعلیمی خود به کار می‌برد. برخی از این گروه‌ها و طبقات اجتماعی که با موضوع پژوهش حاضر در ارتباط هستند با ذکر ابیات شاهد مثال دسته‌بندی خواهد شد.

درویشان

سعدی در انتقال پیام تعلیمی خود مبنی بر تشویق مخاطب به فروتنی، تواضع و درویشی، وی را به الگوبرداری و سرمشق‌گرفتن از درویشان فرامی‌خواند:

به درگاه فرمانده ذوالجلال	چو درویش پیش توانگر بنال
چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش	چو درویش مخلص برآور خروش

(همان: ۴۰ و ۴۱)

شاعر در «حکایت در معنی رحمت بر ضعیفان و اندیشه در عاقبت» بار دیگر از شخصیت درویش به‌عنوان یکی از طبقات اجتماعی، حکایتی تربیتی را در جهت انتقال پیام تعلیمی خود ذکر کرده است که با بیت زیر آغاز می‌شود:

بنالید درویشی از ضعف حال بر تندرویی خداوند مال
(همان: ۸۶)

صاحب‌دلان

شاعر در حکایت عابد با شوخ دیده، الگوی رفتاری یکی از صاحب‌دلان را روایت کرده است. وی در حکایت نشان می‌دهد که اخلاق و سیرت فرد صاحب‌دل پسندیده است و بخششی که نسبت به فرد مدعی و سائل انجام می‌دهد در هر حال امری روا و درست است. ماجرا از این قرار است که فردی مکار نزد شیخ صاحب‌دلی می‌آید و ادعا می‌کند مالی به فردی فرومایه بدهکار است و این فرد هر روز و هر شب، با بی‌احترامی و هتک حرمت مال خود را از او طلب می‌کند. شیخ مالی به فرد مدعی می‌بخشد اما یاران شیخ، وی را از حال فرد مدعی آگاه می‌کنند و می‌گویند وی دروغگو است. شیخ صاحب‌دل در جواب می‌گوید اگر مستحق باشد او را از آبروریزی رها ندهم و اگر دروغ گفته باشد آبروی خود را از دست چنین شخصی حفظ کرده‌ام. حکایت با بیت زیر آغاز می‌شود:

زبان‌دانی آمد به صاحب‌دلی که محکم فرومانده‌ام در گلی
(همان: ۸۱)

سعدی در این ابیات، بر ضرورت مشاهده اخلاق و رفتار صاحب‌دلان به‌عنوان طبقه‌ای مقبول و مشروع توجه داشته است. به اعتقاد وی الگو قرار دادن اخلاق صاحب‌دلان، امری نیکو است و در بیت آخر شاهد مثال فوق، نیک بخت را آن کس می‌داند که از اخلاق و سیره‌ی صاحب‌دلان بهره می‌برد و با مشاهده سیرت آنان، الگوی رفتاری خود را تعیین می‌کند. در نمونه‌ی زیر از باب دوم بوستان نیز سعدی بار دیگر با ذکر نام صاحب‌دلان، مخاطب را به الگوبرداری از رفتار و منش این طبقه ترغیب کرده است:

چو پاکیزه نفسان و صاحب‌دلان برآمیختسند با جاهلان
به رغبت بکش بار هر جاهلی که افتی بر سر وقت صاحب‌دلی
(همان: ۹۵)

سعدی در باب سوم (در عشق و مستی و شور) نیز بار دیگر طبقه‌ی صاحب‌دلان را در شعر ذکر کرده و از به‌طور ضمنی از مخاطب درخواست می‌کند که منهج و رفتار این دسته از افراد اجتماع را سرمشق و الگوی خود قرار دهد:

ندادند صاحب‌دلان دل به پوست
می صرف وحدت کسی نوش کرد

و گر ابله‌ی داد بی مغز کوست
که دنیا و عقبی فراموش کرد

(همان: ۱۰۱)

ابیات فوق تلمیحی به آیه ۱۶ سوره بقره است که می‌فرماید: «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ». در این ابیات شاعر از مخاطب می‌خواهد زخارف دنیوی و امور بی‌ارزش را بر عالم عقبی و معنویات مرجح نداند، چرا که صاحب‌دلان نیز حاضر نیستند دل به تعلقات مادی ببندند و امور معنوی و باارزش را قربانی دلبستگی به زخارف دنیوی کنند. به عبارت دیگر اگر پرسشی مطرح کنیم مبنی بر این که شاعر با چه استدلال و توجیهی از مخاطب می‌خواهد که پیام اخلاقی وی را بپذیرد، پاسخ این است: چون صاحب‌دلان و بزرگان نیز چنین کرده‌اند و عملکرد و منهج صاحب‌دلان به‌عنوان یکی از گروه‌های اجتماعی سرمشق و الگویی است که فرد یادگیرنده می‌تواند به تقلید از آن بپردازد.

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با هدف دستیابی به اطلاعاتی در خور در خصوص میزان همخوانی رویکردهای سعدی در بوستان با اصول و مؤلفه‌های یادگیری مشاهده‌ای بندورا (توجه، یادداری، بازآفرینی و انگیزش) و نوع مدل‌های مورد تأیید او (زنده، آموزشی و نمادین) انجام شد و بدین منظور داده‌های پژوهشی درخصوص گستره مفهومی، بررسی ابعاد و مؤلفه‌های یادگیری مشاهده‌ای بندورا و تطبیق آن با رویکردهای سعدی در بوستان بررسی و تحلیل گردید. سعدی به سبب ماهیت اخلاقی و حکمی آثارش، رویکردهای متنوعی را در حوزه تربیت به کار گرفته است از جمله این که وی مشاهده، الگوبرداری، تقلید، سرمشق‌گیری و تعامل با دیگران را از رویکردهای اصلی یادگیری در حوزه تربیت دانسته و در بسیاری از حکایت‌ها و اشعار بوستان از آن بهره برده است که نشان دهنده همخوانی رویکرد او در این زمینه با معیارهای نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا - که یکی از نظریه‌های بسیار مهم مربوط به یادگیری است - می‌باشد. براساس یافته‌های پژوهش می‌توان کل رویکرد سعدی از مدل‌های سه‌گانه (زنده، آموزشی و نمادین) بندورا را در قالب دو مدلی که از آن در بوستان استفاده شده است تفکیک و طبقه‌بندی کرد: نخست مدل آموزشی و دوم مدل نمادین.

در مدل آموزشی بندورا به شرح رفتارها و کردارهایی می‌پردازد که باید مورد الگوبرداری و سرمشق قرار بگیرند، سعدی در بوستان به خوبی از این مدل بهره برده و در قالب‌های مختلف به شرح رفتارهای فردی و اجتماعی پرداخته است از جمله (سفر و مشاهده رفتار مردمان و تعامل با آنها)، (روایت‌پردازی و تجربه‌اندوزی از رویدادها) و (استفاده از تمثیل و اسلوب معادله) دقت در سه شیوه مذکور ما را به همخوانی و ارتباط دقیق آن‌ها با مراحل امر یادگیری مشاهده‌ای، یعنی (توجه، یادداری، بازآفرینی و انگیزش) - که از اصول مهم یادگیری مورد نظر بندورا هستند - راهنمایی می‌کند، توضیح

این که سفر و آموزه‌ها و خاطرات، بویژه خاطرات شیرین سفر از مواردی است که هم عاملی لذت‌بخش و موجب جلب توجه است، هم همواره در ذهن باقی می‌ماند (یادداری)، گاه بازآفرینی و عاملی انگیزشی برای انجام یک عمل می‌شود، یکی دیگر از تکنیک‌های سعدی برای انتقال پیام تعلیمی خود در یادگیری مشاهده‌ای، تکنیک بهره‌گیری از روایت است. شاعر در قالب حکایت‌هایی کوتاه، تجربیات، مشاهدات، گفتگوها و رویدادهایی را روایت می‌کند که خواننده با خواندن آن به شکل غیرمستقیم، با این مشاهده‌ها پیوند برقرار کرده از آن سرمشق می‌گیرد. به عبارتی دیگر هدف سعدی در این دست روایت‌ها پرداختن به روایت نیست، بلکه حکایت‌ها غالباً کارکرد تعلیمی و ادبی دارند و در واقع ابزار و قالبی در جهت انتقال پیام اخلاقی هستند. روایت و داستان از یک سو عامل لذت‌بخشی به مخاطب و باعث جلب توجه او به حوادث و رویدادهاست، از سوی دیگر باعث ماندگاری آن در ذهن (یادداری) و نوعی زیستن مخاطب در فضای روایی داستان (بازآفرینی) می‌شود، که عامل ایجاد انگیزه در انجام برخی از کردارهای بازگو شده در روایت توسط مخاطب و به عبارت دیگر الگوبرداری و سرمشق‌گیری از رویدادها و گفتگوهای موجود در روایت برای مخاطب است.

همچنین شاعر در برخی از ابیات با بهره‌گیری از اسلوب معادله، مفهوم و مقوله‌ی تربیتی مد نظر خود را مورد تأکید قرار می‌دهد. اسلوب معادله آوردن تمثیل و معنایی متناظر با مصراع اول است که شاعر در جهت تبیین و ایضاح مفهوم و معنای مصراع اول، آن را در مصراع دوم بیت ذکر کرده است. عینی‌سازی معنا و فراهم کردن زمینه مشاهده، از کارکردهای اصلی اسلوب معادله است. شاعر مصداق، مثال و گزاره‌ای عینی را در مصراع دوم ذکر می‌کند و از رهگذر آن به کلام خود عینیت و ایضاح می‌بخشد و ناگفته پیداست که استفاده از تمثیل و اسلوب معادله در راستای بیان مسائل اخلاقی و یاددادن آن به مخاطب نیز واجد هر چهار اصل توجه به دلیل لذت ادبی حاصل از آن، یادداری به دلیل کوتاهی و سهولت نگهداری آن در ذهن، بازآفرینی به دلیل حضور همزمان آن در موقعیت‌های مشابه و انگیزشی بودن آن برای مخاطب است.

در مدل نمادین نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا که در بوستان هم از آن استفاده شده است و با اجزای یادگیری مشاهده‌ای هم همخوانی دارد، سعدی تلاش کرده است به توصیف شخصیت‌های فردی و نوعی پردازد. شاخص‌های تعیین سرمشق اعم از جنس، طبقه، سن و سال، مقام اجتماعی و مانند آن در اشعار تعلیمی وی و بویژه در بوستان به خوبی نمود پیدا کرده است. در فرایند یادگیری با رویکرد مشاهده‌ای، سرمشق گرفتن از افراد مشهوری که در حوزه خاصی شهرت دارند و از شخصیت‌های کاربزمایی، پیشگام، برجسته و دارای نقش آن حوزه به شمار می‌آیند بسیار متداول است. این دسته از افراد غالباً دارای مشروعیت، کاربزمای یا اقتدار خاصی هستند که آن‌ها در حوزه‌ی مربوطه بی‌همتا می‌کند. ذکر نام افراد مشهور و برجسته همچون پادشاهان و شخصیت‌های تاریخی، دینی و حماسی، یکی از رهیافت‌های معرفی الگو و سرمشق در بوستان است که فرد یادگیرنده را به

مشاهده‌ی رفتار آنان و در نتیجه سرمشق‌گیری و الگوبرداری از رفتارها، منش و سیرت این افراد ترغیب می‌کند تا به این وسیله روند یادگیری مشاهده‌ای (توجه، یادداری، بازآفرینی و انگیزش) به صورتی کامل انجام پذیرد. این دسته شامل دو گروه و زیرمجموعه است: (افراد مشهور (رل مدل‌ها) و (طبقات اجتماعی) که در هر دو مخاطب از طریق توجه به شخصیت‌ها و انجام همذات‌پنداری با آنان، اعمال و کردار آنها را در ذهن نگه داشته (یادداری) و انگیزشی در درون او برای بازآفرینی و انجام رفتارهای مشابه پدید می‌آید.

براساس آنچه در صفحات قبل مورد بحث قرار گرفت می‌توان نتیجه گرفت که علیرغم جدید بودن بحث یادگیری مشاهده‌ای و تبیین علمی و منطقی آن در سال‌های اخیر، این شیوه از گذشته‌های دو در امر آموزش مسائل تربیتی و اخلاقی مورد توجه بوده و به صورت عملی و کاربردی مورد استفاده قرار گرفته است چنان که در کتاب بوستان، سعدی از این خصوصیات و معیارها بهره گرفته است و در بررسی انجام شده مشخص گردید که همخوانی قابل توجهی با معیارهای نظریه یادگیری مشاهده‌ای بندورا دارد.

همچنین بررسی اخیر نشانگر این موضوع است که شاعران ادب فارسی و از جمله سعدی - که آثار آنها از گذشته‌های دور برای ما به یادگار مانده است اگر چه به معنای امروزی روانشناسی را مطالعه نکرده‌اند، اما همچون روانشناسی حاذق و آشنا با مسائل یادگیری و یاددهی از شیوه‌های تأثیرگذار در آموزش نکات مورد نظر خود استفاده کرده‌اند و به صورت غیرمستقیم به ما آموخته‌اند که رابطه بین روانشناسی و ادبیات و تلفیق آن دو را در راستای آموزش بهتر باید جدی گرفت.

نکته آخر و مهم هم این است که راز ماندگاری سعدی و آثار او را باید در شیوه‌های کاربردی و مطلوب او در بیان مفاهیم و مطالب و هماهنگی آنها با ذوق و سلیقه مردمان در دوره‌های مختلف تاریخی و از جمله روزگار ما جستجو کرد، چنانکه در بررسی انجام شده به خوبی دریافتیم که رویکردهای سعدی با شیوه یادگیری مشاهده‌ای بندورا هماهنگ و همخوان است و به همین علت بوستان او را می‌توان اثری تازه و امروزی دانست که همچون آثار تازه منتشر شده با معیارهای زمانه و روزگار معاصر همخوانی دارد و آن را برای کسانی که با نظریه‌های یادگیری جدید آشنا هستند منبعی ارزشمند و قابل مطالعه قلمداد کرد.

ملاحظات اخلاقی

در جریان اجرای این پژوهش و تهیه مقاله کلیه قوانین کشوری و اصول اخلاق حرفه‌ای مرتبط با موضوع پژوهش از جمله رعایت حقوق آزمودنی‌ها، سازمان‌ها و نهادها و نیز مؤلفین و مصنفین رعایت شده است. پیروی از اصول اخلاق پژوهش در مطالعه حاضر رعایت شده و فرم‌های رضایت‌نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است و این مقاله قبلاً در هیچ نشریه‌ای اعم از داخلی یا خارجی چاپ نشده است و صرفاً جهت بررسی و چاپ به فصلنامه تدریس پژوهی ارسال شده است.

References

- The Holy Quran.
- Alaei, R., & Alaei Khoraem, S., & Veiskarami, H. (2019). The critique of Saadi's Gulistan with Bandura's social cognitive theory, *Research in Contemporary World Literature*.23 (2): 484-461. [In Persian].
- Azizi, A., & Haidarinia, H., & Hossein Fallah, M. (2020). The Psychological Theory of Emotional Intelligence and Humor and Humor Skill in the Garden, *Journal of Persian Language and Literature of Islamic Azad University of Sanandaj*.12 (42): 83-65. [In Persian].
- Bandura, A. (1977). *Social Learning theory*. Englewood Cliffs.NJ: Prenti.
- Bandura, A. (1993). *Social Learning Theory*, translated by Farhad Maher, Rahgosha Publications, Shira. [In Persian].
- Carin, W. (2019). *Development theories (concepts and applications)*, translated by Gholamreza Khoynjad & Alireza Rajaei, 7th edition, Rushd, Tehran. [In Persian].
- Dortaj, F., & Khani, M. (2019). *Psychology of learning*, 11th edition, Allameh Tabatabai University Press, Tehran. [In Persian].
- Elson, M., & Harganhan, B. (2020). *An introduction to learning theories*, translated by Ali Akbar Saif, 5th edition, Doran Publishing House, Tehran. [In Persian].
- Fatehizade, M., & Khanjani, S., & Bahrami, F. (2012). Content analysis of general skills in marital and familial life in Saadi's Boostan, *Didactic Literature Review*.4 (13): 138-111. [In Persian].
- Gale, R., & Elmi. M. (2020). A survey of social factors related to religious and political socialization of high school Students in Pars Abad, *The Journal of Sociology Studies*. 12(45): 122-105. [In Persian].

- Kadivar, P. (2019), *Psychology of Learning*, 13th edition, Samt Publications, Tehran. [In Persian].
- Kavyani, M., & Fasihi Ramandy, M. (2012). Coparative study between Ghazali and Bundura, s moral educations
- Massey, H. (1991). *Research on Saadi*, translated by Mehdi Ardabili and Gholamhossein Yousefi, second edition, Tos, Tehran. [In Persian].
- MohammadiKalesar, A., & Abdali, A. (2016). Ethical approach in lyrical stories of Khajouye Kermani, *Didactic Literature Review*.8 (30): 136-113. [In Persian].
- Moradi, L., & Amiri, S., & Khorasani, M. (2019). Comparative Study of Applied Ethics in sahifeh and Boostan Saadi, *Ethics and Islamic Education*.9 (34): 314-297. [In Persian].
- Nikdareasl, M., & Ahmadianipai, M. (2016). Analysis and Decoding the Nonverbal Communication in Sadis Boostan, *Journal of Boostan Adab*.8 (1): 210-181. [In Persian].
- Parsa, M. (2012), *Psychology of learning based on theories*, 7th edition, Sokhon Publications, Tehran. [In Persian].
- Poladi Raishahri, A., et al. (2019). *General Psychology*. Payam Noor University Publications, Tehran. [In Persian].
- Sabzianpour, V. (2011). The effect of educational views of ancient Iranians on the Farsi language with emphasis on the Sadie's seventh chapter of Boostan, *Didactic Literature Review*.3 (11): 86-59. [In Persian].
- Sadeghzadeh, M., & Dehghan Banadaki, L. (2017). Personality psychology Components Based on Jung's View in Anecdotes of Saadi's Bustan, *Jostanameh Journal of comparative Literature Studies Islamic Azad University, Yazd branch*. 1(2), winter: 61-37. [In Persian].
- Saeif, A., & Kianersi, F. (2011). Mirror Neurons and Observational Learning, *Journal of Education sociology*. 6(19): 114-89. [In Persian].
- Saif, A. (2022). *Modern educational psychology (learning and teaching psychology)*, twenty-ninth edition, Doran Publishing House, Tehran. [In Persian].
- Scruton, R. (2007). *The Palgrave Macmillan dictionary of political thought* Springer.
- Sedighi, Z., & Mikaeeli, F., & issazadegan, A. (2018). Determine the Effectiveness of Social Skills Training Through Bandura's Model of Observational Learning on the Improving of Boys and Girls in Pre-School Children's Theory of Mind, *Social Cognition*. 7(13): 120-105. [In Persian].
- Sharifiyan, M., & hoseni, Sh. (2019). Stylistics of the narrator's discourse in Sa'di's Bustan, *Journal of Boostan Adab*. 11(40), winter: 140-123. [In Persian].
- SiamPour N., et al. (2013). Introduction and application reciprocal imitation education in the treatment of autistic children, *Journal of Exceptional Education*. 6(119): 57-51. [In Persian].
- Studies Islam and Psychology*.6 (11): 124-95. [In Persian].

Torabi, Z., & Nodehi, K., & Ebrahimi, E. (2018). The most effective methods of "attracting the audience" with the focus on educational literature in Bostan and Golestan Saadi with influence from the Holy Quran (scientific article of the Ministry of Science), *Literary-Qur'anic researches*. 4(28), winter: 25-1. [In Persian].

Yousefi, Gh. (2021). Bostan Saadi, correcting and explaining, 15th edition, Kharazmi, Tehran. [In Persian].

Zahirinav, B., & Pak-mehr. E. (2007). Saadi's political and governmental ideas in Bostan and Golestan, *Journal of Literature and Humanities*. (58): 122-99. [In Persian].

Zarin Koob, A. (2011), Hadith Khosh Saadi, Sokhn, Tehran. [In Persian].